

Koncept konfliktních linií a problematika evropské integrace*

VÍT HLOUŠEK**

Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity,
Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Concept of Cleavages and the Issue of European Integration

Abstract: The article deals with the conceptualisation of the issue of European integration from the perspective of cleavages. First, the author presents 'post-Rokkanian' politics as a metaphor for the current composition of European societies and subsequently more fluid ties between parties and voters in the political space. The effects that lead to the re-conceptualising of the cleavage concept are discussed within this context. In agreement with Bartolini and Mair, cleavages are seen as the combination of a societal division, a value element and an element of political organisation, but more emphasis is put on the active structuration of social and political conflicts by political parties. Second, the author analyses European integration observed in terms of its cleavage-producing potential. The main argument is based on a specific feature of 'European' cleavages, which combine both functional and territorial dimensions that reflect social and political structures. Only in cases where different aspects of these dimensions are reinforced do 'European' cleavages emerge.

Keywords: cleavage, European integration, political parties, 'post-Rokkanian' politics.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2007, Vol. 43, No. 2: 361–378

The crux is to identify theoretically and empirically the relevant social divisions in a world in flux, and to study their political formation.

Hanspeter Kriesi [1998: 181]

Otázka, zda tematika spojená s procesem evropské integrace může představovat potenciální konfliktní linii (*cleavage*) stranické politiky v domácích/národních stranických systémech, patří k velmi zajímavým úvahám v kontextu proměn vzorců stranické politiky v „post-rokkanovském“ světě. Nejde jen o problematiku vývoje samotné Evropské unie, o konflikt mezi supranacionálním a mezivlád-

* Tento článek byl zpracován v rámci výzkumného záměru „Politické strany a reprezentace zájmů v soudobých evropských demokraciích“ (kód 0021622407). Autor děkuje Petru Kaniokovi, Lubomíru Kopečkovi a anonymním oponentům za cenné připomínky a rady.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Vít Hloušek, Ph.D., Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: hlousek@fss.muni.cz.

ním paradigmatem, či spory o evropskou „ústavu“, ale také o tematizování otázek dalšího rozšíření Evropy Evropské unie či naopak prohlubování evropského integračního procesu. Cílem tohoto příspěvku není empirické zkoumání toho, jak témata spojená s evropskou integrací doplňují tradiční zdroje stranické identifikace, stranicko-voličských vazeb a volební mobilizace. Tento text je možné vnímat jako příspěvek do konceptuální diskuse, diskuse, jež se týká politických stran a stranických systémů. Cílem je ukázat, že „evropská“ problematika může za určitých okolností mít potenciál k tomu, aby mohla v současné „post-rokkanovské“ politice představovat svébytnou konfliktní linii.

Tento stručný příspěvek se proto pokusí nejprve definovat situaci „post-rokanovské“ politiky a konsekvence, které má přijetí této perspektivy pro konceptualizaci konfliktních linií jako takových. Stručně bude představen Rokkanův koncept konfliktních linií. Na základě diskuse o různých navazujících konceptech konfliktních linií se autor pokusí ukázat, z jakých východisek by měla konceptualizace „evropské“ konfliktní linie vycházet. Bude ukázáno, že konfliktní linie v „post-rokkanovském“ světě nejsou stručně řečeno pouze produktem sociálních dělení, ale na jejich formování působí aktivně samotné politické strany. Vazba mezi určitým socio-strukturním elementem, normativním a organizačním prvkem ovšem musí být zachována, aby bylo možno hovořit o plnohodnotné konfliktní linii v politickém i sociálním slova smyslu. Závěrem bude diskutována otázka samotné „evropské“ tematiky jako potenciální konfliktní linie na národní rovině stranických systémů.

V českém prostředí je nezbytné připojit jednu úvodní terminologickou poznámku. Pojem „cleavage“ je do češtiny překládán různě: „štěpení“ [Říchová 2000], „konflikt“ a „rozštěpení“ [Novák 1997], „rozpor“ [Klíma 1998]. V tomto článku bude užíván pojem „konfliktní linie“ [např. Fiala, Strmiska 1998], neboť toto slovní spojení nejlépe postihuje dynamiku soupeření, konfliktu mezi jednotlivými politickými stranami a zároveň také obraz společnosti určitého státu, která je z různých důvodů politicky či kulturně rozdělena, a toto rozdělení se odráží v existenci různých soupeřících politických stran. Pojem „štěpení“ reflektuje pouze segmentaci společnosti, zatímco reprezentaci *cleavages* politickými stranami ponechává stranou. Vzhledem k těmto skutečnostem lze považovat pojem „konfliktní linie“ za adekvátnější překlad.

1. Politika v „post-rokkanovském“ světě

Pojem „post-rokkanovská politika“ lze chápat jako metaforu pro situaci, v níž už neplatí standardní předpoklady zkoumání strukturace politické komunity a stranického systému tak, jak je předpokládaly studie Steina Rokkana. Novou dynamikou¹ se má na mysli zejména uvolnění klasických konfliktních linií ve

¹ Tím nechceme říci, že by rokkanovský svět byl statický, pouze zdroje společenské a politické dynamiky měly poněkud jinou podobu a konsekvence. Hypoteticky bychom nemu-

společnosti,² uvolnění vazeb mezi tradičními skupinami voličů a jejich stranickou reprezentací, více fluidní (volatilní) chování voličů [srov. Poguntke 2005; Lane, Ersson 1997], vznik nových stran, které se profilují spíše v nových konfliktech než tradičních konfliktních liniích, či vstup nových aktérů do procesu zprostředkování zájmů [srov. Dogan 2001], ale také potenciální teritoriální restrukturalizace politiky v prostoru Evropy Evropské unie.³ „Post-rokkanovský“ svět je jednoduše řečeno méně přehledný, což v oblasti stranické politiky a voličské mobilizace klade před politické strany nové výzvy, jimž mohou čelit např. posunem k modelu fungování strany kartelu nebo zvýšeným důrazem na aplikaci prvků politického marketingu [srov. např. Farrell 2005], medializací a personalizací politiky a podobně.

To samozřejmě neznamená, že by žádná uchopitelná struktura politického prostoru neexistovala, ani to neznamená, že by se západoevropská politika propadla do chaosu, anomie a pragmatické nevypočitatelnosti. Jen se zvýšila sociální mobilita uvnitř (národních) společností i mezi nimi a individualizovaly se zdroje politické socializace. Výsledkem je občan, který se rozhoduje v politické rovině individuálněji, a tomu musejí odpovídat rovněž zdroje politické mobilizace. Strany jsou nuceny vytvářet nové, komplexnější strategie, jak „přilákat“ voliče. V tomto prostředí se utváří vztah mezi stranou a voličem komplikovaněji, individualističtěji a je samozřejmě také více podmíněný a proměnlivý. Kategorie voličů jedné strany „od kolébky po hrob“ sice zcela nezmizela, avšak výrazně se ztenčuje a nenapomáhá již vysvětlit základní pohyby uvnitř stranických systémů současných evropských demokracií. Rovněž fenomén „znehucení politikou“ (*Politikverdrossenheit*) spjatý s poklesem (tradičních) forem politické participace a přesunu některých tradičně politických rozhodnutí spíše do administrativní sféry nenapomáhá udržovat socio-kulturní a socio-politické kontury rokkanovského světa.

2. Konfliktní linie v „post-rokkanovském“ světě

Čtyřicet let po vzniku slavného Lipsetova a Rokkanova článku [Lipset, Rokkan 1967] vymezujícího konfliktní linie v (západo)evropských demokraciích tak, jak se vyvinuly v procesu vzniku a etablování moderní masové demokracie, je proto na místě otázka, co z tohoto dědictví lze v podmínkách současné Evropy Evrop-

seli užívat pojem „post-rokkanovská“ politika a mohli bychom operovat s přechodem k post-industriální společnosti, avšak nám se nejedná primárně o společenské proměny jako takové, ale o jejich politické konsekvence.

² Toto tvrzení samozřejmě neznamená, že by tradiční pole „rokkanovských“ konfliktů zcela ztratila na významu. Například otázky spjaté s náboženskou příslušností sice získávají jinou dimenzi, avšak v budoucnu mohou představovat potenciální zdroj sociálního konfliktu generujícího nové politické opozice [srov. Fiala 2006: 6–12].

³ Peter Flora považuje problematiku spjatou s evropskou integrací za největší výzvu Rokkanově přístupu [Flora 1999: 88–91].

Tabulka 1. Národní a průmyslová revoluce a konfliktní linie

	Teritoriální dimenze	Funkcionální dimenze
Národní revoluce	Konfliktní linie centrum-periferie	Konfliktní linie církev-stát
Průmyslová revoluce	Konfliktní linie město-venkov	Konfliktní linie vlastníci-pracující

Zdroj: Hloušek podle [Lipset, Rokkan 1967: 9–23].

ské unie aplikovat. V rokkanovské perspektivě jsou konfliktní linie vytvářeny primárně ve společnosti na základě teritoriální a funkcionální dimenze⁴ rozsáhlých společenských konfliktů produkujících společenské protiklady [srov. Flora 1999: 34–39]. Ty jsou pak přenášeny do různých politických konfliktů v kritických fázích (*critical junctures*) historického vývoje. Lipset s Rokkanem přisuzují přitom v tomto procesu roli nejen socio-kulturním faktorům strukturujícím společnost, ale uznávají rovněž potenciál pro aktivní působení politických stran při utváření voličských vazeb (*alignments*) [Lipset, Rokkan 1967: 3–5].

Procesy národní a průmyslové revoluce vedly podle Rokkana v zemích západní Evropy k etablování čtyř základních konfliktních linií [Lipset, Rokkan 1967: 9–23; srov. např. Hloušek, Kopeček 2004: 34–41] (viz tabulku 1).

Rokkan na základě tohoto obecného modelu zachytil v komparativní perspektivě rozdílnost vývoje v jednotlivých západoevropských společnostech. Vysvětlil tím, jak se v různých zemích v opozici k vedoucí elitě postupně utvářely různé druhy politických stran, a rovněž vysvětlil, jakým způsobem fungovaly voličské vazby mezi těmito stranami a „jejich“ segmenty voličů. Na základě konfliktní linie centrum-periferie vznikly různé regionální formace („strany teritoriální obrany“). Konfliktní linie církev-stát vedla k vytvoření křesťanskodemokraticky a křesťanskosociálně orientovaných formací. Konfliktní linie město-venkov determinovala vznik agrárních stran, hájících zájmy venkovského, a tudíž převážně zemědělského obyvatelstva. Konečně konfliktní linie vlastníci-pracující dala vznik sociálnědemokratickým a socialistickým stranám, zastupujícím zájmy dělníků [srov. Lipset, Rokkan 1967: 26–50].

Lipsetův a Rokkanův text končí poukazem na určité „zmražení“ či „zamrznutí“ (*freezing*) západoevropských stranických systémů. Struktura stran se stabi-

⁴ Teritoriální a funkcionální dimenze konfliktních linií a historických procesů, které stimulovaly jejich vznik, odkazují ke skutečnosti, že některé sociální a politické protiklady či konflikty mají svůj zřejmý územní rozměr (například centrum-periferie), zatímco jiné tento rozměr mít nemusejí a vyjadřují se spíše v různých funkčních protikladech v rámci společnosti a politického systému [Lipset, Rokkan 1967: 9–13]. Je zřejmé, že tyto dimenze nemusely při vzniku konkrétních politických stran působit exkluzivně. Čeští národní socialisté například byli „produktem“ konfliktní linie vlastníci-pracující (hájili zájmy dělníků), jež má funkcionální rozměr, ale zároveň centrum-periferie (boj za česká národní a státní práva), jež je spíše teritoriální konfliktní linií.

lizovala na počátku 20. let 20. století a v době o čtyřicet let později, kdy vznikal Lipsetův a Rokkanův text, byla stále stabilní. Toto spíše empirické konstatování bylo později vykládáno jako prediktivní hypotéza [srov. např. Mair 2001] a vyvolalo řadu diskusí. Peter Mair [2001: 40–43] poukázal na skutečnost, že pojem „zmražení“ můžeme vztáhnout jak na jednotlivé politické strany, tak na stranický systém jako takový. Od přelomu 70. a 80. let řada příkladů ze západní Evropy začala svědčit o skutečnosti, že dochází k rozmražení stabilních struktur stranických systémů. Objevily se nové politické strany (strany zelených, strany tzv. nové pravice). Došlo k proměnám strategií tradičních masových stran (typu sociálních demokratů), které začaly „lovit“ voliče i mimo svou tradiční voličskou banku. Proměnily se také vzorce volebního chování a politické participace obecně (například vzrůstem významu post-materiálních hodnot, individualizací procesů politické socializace atd.). S hypotézou o „zamrznutí“ již při analýze současných evropských multipartismů nevystačíme. Popisovaná změna prostředí měla za následek nejen opuštění či přehodnocení hypotézy o „zamrznutí“ stranických systémů, ale také řadu pokusů o novou reflexi celého konceptu konfliktních linií.

Není cílem tohoto textu zabývat se podrobně vývojem konfliktních linií v západoevropské politické vědě [k tomu srov. Hloušek 2002]. Obecně lze shrnout snahy o novou konceptualizaci konfliktních linií do několika základních směrů. Andrea Römmele [1999: 5–7; srov. Pappi 1992] poukazuje na dělení mezi *sociálním* a *politickým* chápáním konfliktních linií.

Sociální konfliktní linie jsou definovány především v pojmech společenských postojů a sociálního chování, jejichž rozvrstvení reflektuje stratifikaci společnosti. Politické protiklady jsou pak v jistém slova smyslu jen reflexí společenské stratifikace. Takovému pojetí konfliktních linií je blízký původní Rokkanův (a Lipsetův) koncept.

Politické konfliktní linie pak definuje v pojmech politických postojů a politického chování. Autoři, kteří vycházejí z tohoto pojetí, zdůrazňují stabilní vzorce politické polarizace, v jejichž rámci určité skupiny voličů podporují určité politické strany. Vymezené voličské skupiny ovšem nemusejí být zároveň sociálními skupinami. Do této kategorie konceptů konfliktních linií spadá například slavná Inglehartova koncepce konfliktní linie vydělující materiální a post-materiální hodnoty [Inglehart 1971, 1981].

Je zřejmé, že výše naznačené dělení na konfliktní linie v politickém a sociálním pojetí není řadou badatelů striktně dodržováno. Objevují se koncepty, které nedbají příliš rozdílu mezi politickými a sociálními konfliktními liniemi [namátkově např. Dalton 1988] s poukazem na proměňující se sociální strukturu a z ní plynoucí konsekvence. V obdobném rámci na pomezí sociálního a politického pojetí konfliktních linií se ostatně pohybuje i tento článek.

Za klíčové přitom ovšem považujeme ještě jedno konceptuální rozlišení, rozlišení mezi „užším“ a „širším“ pojetím. Zastánci toho druhého jsou například Douglas Rae a Michael Taylor, kteří vnímají konfliktní linie jako kritéria dělící členy společnosti do skupin, přičemž za relevantní konfliktní linie považují takové,

jež zapřičiňují politické rozdíly [Römmele 1999: 6]. Narozdíl od Rokkanova pojetí tu chybí explicitní odkaz na společenský či politický konflikt mezi těmito skupinami. Není předpokládána ani žádná organizační vazba, jakou je Rokkanovi politická strana reprezentující danou společenskou skupinu. „Široké“ pojetí konfliktních linií tedy rezignuje na organizační aspekt i na prvek konfliktu, zatímco „úzké“ (např. Rokkanovo) pojetí tyto aspekty zohledňuje. Vzhledem ke snaze zkoumat strany a stranické systémy se tedy musí adekvátní pojetí konfliktních linií odehrávat v rámci jejich „úzkého“ konceptu.

Na sklonku 80. let přehodnotili koncept konfliktních linií Peter Mair a Stefano Bartolini [Bartolini, Mair 1990], kteří se pohybovali víceméně v rámci rokkanovského přístupu („úzké“ pojetí konceptu konfliktních linií), avšak vzali v úvahu konsekvence plynoucí z proměn politiky „post-rokkanovského“ světa. Bartolini s Mairem vymezují rozdíl mezi libovolným politickým konfliktem a konfliktní linií tím, že konfliktní linie musí splňovat tři definiční kritéria [Bartolini, Mair 1990: 215–216; srov. Bartolini 2004: 1–3]. Za prvé musí být nalezen empirický socio-strukturní element konfliktní linie, konfliktní linie musí mít základ v nějaké formě uzavřeného sociálního vztahu [Bartolini, Mair 1990: 216].⁵ Za druhé musí být přítomen normativní prvek, určitá sada sdílených idejí produkujících vědomou sdílenou identitu dané sociální skupiny.⁶ Za třetí musí být přítomen organizační prvek, který vytvoří síť interakcí vedoucí k ustavení politické reprezentace (ideálně ve formě politické strany) příslušné konfliktní linie.⁷ Toto pojetí představuje určitý kompromis mezi sociologickým a politickým pojetím v tom smyslu, že předpokládá vznik konfliktních linií v procesu budování státu a vývoje k industriální kapitalistické společnosti, ale na druhou stranu zdůrazňuje moment, v němž je konfliktní linie jako taková produktem politických faktorů: demokratizace a s ní spojené volební mobilizace socio-kulturních konfliktů. Je to politická sféra a političtí aktéři, kteří organizují původně neorganizovanou sociální bázi konfliktní linie [Bartolini-Mair 1990: 216–218; srov. Bartolini 2000b: 15–25]. Stefano Bartolini také poukazuje na fakt, že jednou etablovaná konfliktní linie je stabilnější než sociální skupiny, které ji zrodily, a hraje sama aktivní roli při stabilizaci politiky [Bartolini, Mair 1990: 218–219].

Podle Stefana Bartoliniho jsou konfliktní linie utvářeny v podmínkách vyso-

⁵ Pojem sociální struktury ovšem nechápou autoři rigidně. Stefano Bartolini později explicitně napsal, že sociální struktura neodkazuje pouze na ekonomické či demografické charakteristiky, „but to the whole range of differentiation criteria of social groups such as lineage, property, class, education, credentials, power, status“ [Bartolini 2004: 3].

⁶ Vztah mezi sociální strukturou a sdílenou soustavou hodnot nemusí být přitom lineární, nelze automaticky počítat s tím, že společné socio-strukturní parametry predisponují sdílení určitých hodnot [srov. Kriesi 1998].

⁷ Pojem *cleavage* vyhrazuje Bartolini pro politickou dimenzi, nikoliv pro původní společenský konflikt. Trojsložková struktura konfliktní linie poskytuje občanu-voliči podporu (danou sociální skupinou), ideologickou orientaci (*appeal*) a konečně organizovanou reprezentaci [Bartolini 2000b: 11].

ké míry institucionalizace různých typů sociálních hranic,⁸ které omezují prostor pro aktivity jedinců i kolektivních aktérů. Bartolini operuje s pojmy Alberta O. Hírshmana (*exit a voice*) a ukazuje, že pouze tam, kde není volba *exitu*, nastupuje *voice*, který může mít podobu konfliktní linie. Existence zřejmých a silných sociálních hranic je podmínka nutná, avšak nikoliv postačující, neboť proces utváření konfliktních linií je vždy procesem historického vymezování se opozic vůči politické autoritě uvnitř teritoriálně a ekonomicky uzavřené arény autority (*authority arena*). Historicky tak vznikly (1) konfliktní linie periferního protestu proti silám procesu *formování centra*, (2) opozic proti *systémotvorné* aktivitě centra produkující sdílenou loajalitu a identitu a (3) konfliktní linie vzniklé jako produkt funkcionální diferenciace zájmů *uvnitř* již konsolidovaného systému [Bartolini 2004: 4–14; Bartolini 2005: 95–103].

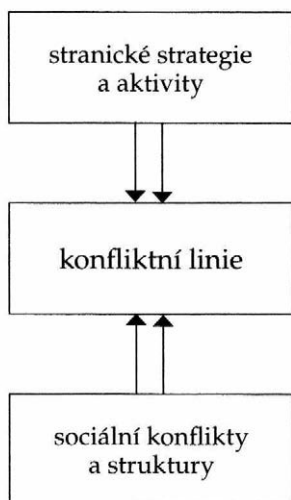
V návaznosti na Bartoliniho a Mairovu argumentaci se domníváme, že je sice nezbytné udržet specifický obsah konceptu konfliktních linií, a předejít tak přílišnému pojmovému znejasnění, avšak zároveň musíme překonat určitý konceptuální limit daný původní Rokkanovou představou. Rokkan předpokládal transformaci společenských konfliktů do politických konfliktních linií. Můžeme tedy hovořit o předchůdnosti sociální struktury před politickou sférou. Otázkou však je, zda tato perspektiva nelimituje příliš prostor pro aktivitu aktérů při transformaci společenských protikladů do politických konfliktů.

Aktivní participaci politických aktérů (privilegovaně politických stran) na tvorbě konfliktních linií lze demonstrovat na příkladu zemí střední a jihovýchodní Evropy po pádu reálně socialistických režimů v 90. letech [srov. Hloušek, Kopeček 2005: 3]. „Post-rokkanovský“ svět se ostatně v některých rysech politické situaci post-komunistické tranzice podobá. Podobně jako v tranzitivní periodě, i v „post-rokkanovské“ (západní) Evropě se rozvolňují omezení daná socio-kulturními parametry a strany mají větší prostor pro aktivní aplikaci své strategie, pomocí které v interakcích s ostatními stranami utvářejí podobu stranických systémů. Není ovšem možné představovat si, že by strategie stran nebyla ničím omezena. Ve shodě s Nickem Sitterem lze konstatovat, že tuto strategii podmiňují konfliktní linie, postoje voličů, instituce a do určité míry i organizace stran [Sitter 2002a: 429, 435; srov. Caramani 2005b; Batory, Sitter 2004: 524n]. Klíčová je skutečnost, že strany si sice mohou za jistých okolností strategie vybírat poměrně volně, ale musejí se „trefit“ do existujících socio-kulturních a socio-politických daností.⁹

⁸ Sociální (funkcionální) hranice mohou být samozřejmě v různém vztahu ke geografickým hranicím teritoriality i k normativním hranicím sdílené identity. Tam, kde dojde k průniku různých typů hranic, dochází k etablování silné *polity* [srov. Rokkan et al. 1987: 17–25].

⁹ Důkazem tohoto tvrzení budiž česká Unie svobody, která vystavěla svůj profil mj. na velmi silné podpoře evropské integrace, avšak ve střednědobém horizontu nedokázala mobilizovat voličskou podporu.

Schéma 1. Obousměrný proces tvorby konfliktních linií

Zdroj: autor.

Jinými slovy řečeno, proces potenciální reformulace konfliktních linií a jejich struktury je dvojí (viz schéma 1):

- 1) „shora“ působí jako aktivní aktéři aplikující své strategie politické strany, které pomáhají strukturovat politickou debatu, redukovat počet politizovaných konfliktů a reprezentovat ty významné,
- 2) „zdola“ dochází k restrukturalizaci společnosti, tradiční třídní struktura je narušena či zničena, ale nová sociální stratifikace se postupně utváří a stabilizuje.

Pokud se tyto dva procesy setkají, pokud politická strana nalezne takovou programovou profilaci, která jí umožní vytvořit kanál k sociální skupině s určitými společnými parametry (Bartoliniho a Mairův uzavřený sociální vztah), je velmi pravděpodobné, že dojde k utvoření nové konfliktní linie.

3. „Evropská“ konfliktní linie mezi teritorialitou a funkcionalitou

Ponechme stranou zajímavé spekulace, zda by vytvoření skutečného politického systému Evropské unie mohlo vytvořit strukturální konfliktní linii ohledně evropské integrace na úrovni „eurostran“¹⁰ a zaměřme se na posouzení vlivu na domácí stranické systémy a elektoráty. Tuto redukci pokládáme za oprávněnou

¹⁰ Zajímavou, byť poměrně futurologickou extenzi rokkanovských konfliktních linií na úrovni politického systému EU nabízí např. Philippe C. Schmitter [2004] nebo Knut Heidar [2003].

z toho důvodu, že politické strany se nepohybují v plně víceúrovňovém prostředí, základní zdroje podpory a voličské mobilizace jsou produkovány na úrovni členských států a nikoliv EU [srov. Caramani 2005a], o níž v tomto smyslu nelze hovořit jako o plnohodnotném politickém systému. Ani existence frakcí EP či evropských federací politických stran nepředstavuje z hlediska struktury „domácích“ konfliktních linií moment, který by bylo nutné zohledňovat,¹¹ neboť nepředstavují ani objekty formující explicitně *strategii* národních politických stran, ani *mobilizační a identitární zdroje* pro jejich voliče.¹²

Řada badatelů se jistě shodne s Robertem Ladrechem [Ladrech 2002: 397–398], že problémy spjaté s vývojem evropské integrace a Evropské unie jako takové představují *jeden z možných* důsledků evropeizace vzorců stranické soutěže.¹³ Zároveň však řada badatelů, zejména z oblasti komparativní politologie, bude souhlasit se skeptickým názorem Petera Maira [Mair 2000], který přisuzuje *přímému* vlivu evropeizace či evropské integrace jen velmi mizivou roli při proměně formátu a mechaniky stranických systémů v evropských státech.¹⁴

Hanspeter Kriesi ovšem poukazuje na skutečnost, že již v roce 1992 v souvislosti s výsledkem dánského referenda o Maastrichtské smlouvě, která představovala jasný příklon k *politické* integraci, došlo k narušení jakéhosi nepsaného konsenzu (*permissive consensus*) ohledně evropské integrace a (některé) politické strany začaly intenzivně mobilizovat své voliče užívající otázek evropské integrace. Podobné projevy lze ovšem vypožorovat již dříve. Podle Kriesiho jde v případě evropské integrace o součást agendy související s globalizací, která dělí západoevropské společnosti na „vítěze“ a „poražené“, respektive zastánce globalizace a obránce tradičních národních hodnot [Kriesi 2005: 2–4; srov. Kriesi 2003; Kriesi, Lachat 2004: 2–14]. Kriesi se explicitně zabývá fenoménem euroskepticismu a ukazuje možné způsoby jeho stranické mobilizace v ekonomické i kulturní dimenzi [Kriesi 2005: 4–9]. Výzkumy Kriesiho a jeho týmu ukázaly rostoucí význam evropské tematiky v západoevropských volebních kampaních

¹¹ Jinak by tomu samozřejmě bylo, kdybychom zkoumali *vnitřní* organizační a mocenské poměry uvnitř národních stran, zde by bylo nutné zohlednit přinejmenším existenci víceúrovňové stranické elity.

¹² V postkomunistických zemích bylo možné pozorovat fenomén, kdy se politické strany explicitně hlásily k odkazu určité nadnárodní stranické federace a snažily se co nejintenzivněji zapojit do jejích struktur. Příkladem budiž např. úspěšná snaha Chorvatského demokratického společenství (HDZ) o členství v CDI a přidružení k EPP a EUCD. Ta byla dána jednak konjunkturální snahou strany ukázat, že má „normální“ křesťansko-demokratickou identitu, a není tedy extremistickou nacionalistickou formací, jednak toto přidružení napomohlo profilaci programatiky a identity strany dovnitř i vůči voličům. Evropská identita ovšem byla v tomto případě pouze instrumentem v *národní* politické soutěži a vazba na „eurostrany“ působí pouze nepřímo.

¹³ Již v 80. letech považoval Arend Lijphart rozpory v otázkách evropské integrace za důležitou dimenzi stranické politiky v západoevropských zemích [Lijphart 1990].

¹⁴ Symptomatické je, že tento rozměr Ladrech ve svém novějším shrnujícím výkladu dopadů evropeizace na politické strany víceméně pominul [srov. Ladrech 2005: 328–333].

již od 70. let minulého století. Tato debata však byla v různých zemích odlišná a kombinovala v různé míře euroskeptické i eurooptimistické názory. Výzkum rovněž ukázal, že antievropské postoje zastávají častěji strany na okrajích pravé i levé části spektra, ale toto tvrzení neplatí výlučně, může se měnit v čase a navíc je řada stran v evropských otázkách vnitřně rozdělena [srov. Szerbiak, Taggart 2003; Kaniok 2005]. V zemích s nejsilnějším konfliktním potenciálem témat spjatých s evropskou integrací se posiluje zejména kulturní dimenze spojená mj. s euroskepticismem [Kriesi 2005: 15–23].

Je ovšem otázka, zda lze případnou evropskou konfliktní linii redukovat na výskyt stranicky mobilizovaného euroskepticismu. Nejen Kriesiho výzkum ukazuje, že nikoliv [srov. Sitter 2002b: 7–9] a že euroskeptické postoje bývají asociovány s odmítáním imigrantů a kulturního liberalismu a tvoří pouze součást širší hodnotové a následně politické profilace.

Výzkum Daniele Caramaniho ukázal, že v průběhu druhé poloviny 19. století a 20. století došlo k deterritorializaci konfliktních linií v zemích západní Evropy spojené s homogenizací volebního chování [Caramani 2005b]. Bartolini popisuje v podobných intencích evropeizaci jako historický proces „teritoriální de-diferenciace“ Evropy mající vliv nejen na evropský systém států, ale také národů, ekonomik, demokracií a systémů sociálních států [Bartolini 2006: 3–6]. Pokud bude proces evropské integrace úspěšným politickým procesem a z fáze budování centra přejde k budování systému a strukturování evropské politiky [srov. Bartolini 2005: 116n], objeví se otázka formování a fungování evropských konfliktních linií nejen v národních stranických systémech, ale také v překrývajících se arénách multidimenzionálních stranických soutěží na regionálních, národních a evropské rovině. I když však zatím této úrovni evropská integrace nedosáhla, mohou v budoucnu mít vlivy evropské integrace význam i pro národní politickou rovinu.

Bartolini [2000a: 24–27; 2005: 402–405] se domnívá, že existují čtyři možné scénáře interakcí „evropské“ konfliktní linie a konfliktních linií na národní úrovni. Rozlišuje dva modely *evropeizace konfliktních linií*: (1) vedle přenesení struktury národních konfliktních linií i na úroveň EU existuje možnost, (2) že dojde k rozpojení národní a evropské roviny, kdy evropská tematika bude konfliktní linií na úrovni EU a nebude se projevovat v národních systémech, vzniknou dvě důležité, avšak oddělené arény stranickopolitické soutěže. (3) Mechanismus *internalizace* předpokládá zahrnutí evropské tematiky do existující struktury konfliktních linií, což by se ovšem mohlo projevit štěpením *uvnitř* stran a vést k posílení efektu evropských voleb jako voleb druhého řádu. Konečně (4) scénář *externalizace* by vedl k vytvoření plnohodnotné „evropské“ konfliktní linie i na výsostně národní úrovni. Tento scénář předpokládá politizaci „evropské“ tematiky do té míry, že vytvoří konfliktní linii protínající strukturu stávajících konfliktních linií.

Jaké podmínky tedy musejí být splněny, aby se tematika evropské integrace mohla transformovat do podoby konfliktní linie propojující socio-strukturní, normativní a organizační prvek?

Tabulka 2. Evropská tematika v teritoriální a funkcionální dimenzi

dimenze	společenská opozice	stranický kanál voličské mobilizace
<i>teritoriální</i>	regionální/periferní teritoriální identita proti státní identitě	regionální strany využívající EU v mobilizaci proti národnímu státu
	obránci státní teritoriální identity proti evropské identitě	populistické strany nové pravice, tradiční nacionalistické strany a částečně konzervativní strany
<i>funkcionální</i>	ekonomičtí <i>winners</i> a <i>losers</i> integrace	populistické strany nové pravice + část staré i nové levice
	kulturní opozice vůči stírání národních rozdílů	populistické strany nové pravice, tradiční nacionalistické strany a částečně konzervativní strany
spor mezi různými integračními paradigmaty		

Zdroj: autor.

Bartolini explicitně předpokládá, že evropská tematika bude kombinovat teritoriální, ale zejména funkcionální dimenzi, jež vymezí dělicí linii kombinující kulturní a materiální zájmy „nomádských“ (*nomadic*) a „stálých“ (*standing*) hodnot. Integrační konfliktní linie může mít podle Bartoliniho různou podobu od variace na téma centrum-periferie přes funkcionální ekonomickou konfliktní linii mezi „vítězi a poraženými“ integrace až po kulturní opozici vůči Bruselu a jeho byrokracii [Bartolini 2005: 399–402].

Pro onu první možnost by hovořila představa „Bruselu“ jakožto evropského centra, které ztělesňuje symbolického protivníka zejména euroskepticky orientovaným stranám. Proti svědčí skutečnost, že „Brusel“ může být vnímán spíše jako místo kulturně-politické imaginace, než jako jediné reálné centrum Evropské unie. V takovém případě by bylo ovšem možno uvažovat i o tom, že by konfliktní linie (evropské) centrum – (evropská) periferie měla nejen teritoriální, ale i funkcionální dimenzi, a dokonce že tato funkcionální dimenze by mohla být mnohem zřetelnější. Tato kombinace funkcionálních a teritoriálních prvků inherentně přítomných v problematice evropské integrace nedává příliš prostoru pro možnost, že by evropská konfliktní linie pouze modifikovala již existující konfliktní linie (i když jednotlivé komponenty evropské problematiky mohou být vztahovány k již existujícím společensko-politickým protikladům – [srov. Marks, Wilson 2000]).

Kombinací teritoriální a funkcionální dimenze lze načrtnout matici společenských konfliktů spjatých s problematikou evropské integrace. Zároveň lze ukázat, jak různé dimenze evropské tematiky užívají různé rodiny stran k mobilizaci voličů. Přehled podává tabulka 2.

Uvedená tabulka se snaží v teritoriální a funkcionální dimenzi zachytit různé aspekty, které mohou vést k mobilizaci politického protestu (*voice*) ve věci evropské integrace. Schéma ukazuje relativní slabost teritoriální dimenze tváří

v tvář teritoriálně de-diferencujícím účinku evropské integrace. Vedle teritoriálního protestu stran operujících se silným akcentem na teritoriální suverenitu (například polské strany Liga polských rodin a Sebeobrana) je možné uvažovat v teritoriální dimenzi již pouze regionální formace periferního protestu, které mohou použít Evropskou unii jako nástroj boje proti centru národního státu, ať už v rovině normativně-symbolické (Evropa se silným důrazem na respektování regionální rozmanitosti), či v rovině „obcházení“ autorit národního státu (Evropská unie jako *opportunity window*).¹⁵

Větší možnosti pro mobilizaci konfliktního potenciálu evropské tematiky se otevírají ve funkcionální dimenzi. Vedle ekonomické stránky věci (konflikt *winner* versus *losers* ekonomických konsekvencí evropské integrace) je zde patrný kulturní konflikt v mnohém komplementární ke sporu ohledně dominující teritoriální identity. Těchto témat se chápou zejména krajně pravicové strany nebo některé populistické formace (např. rakouská FPÖ či BZÖ). Navíc můžeme jako latentní doplněk zařadit spor mezi vyznavači různých paradigmat evropské integrace, ovšem tento spor nemá mimo úzký okruh politické elity ani specifický sociální rozměr, ani adekvátní stranické zastoupení.

Vraťme se k prvním dvěma aspektům funkcionální dimenze. Zatímco ekonomické důsledky evropské integrace mohou ovlivňovat sociální stratifikaci (zejména sektorovou) a mohou být překládány do politické roviny jak stranami tzv. nové (populistické) pravice, tak stranami nové i „staré“ levice (např. KSČM), je otázka sociálního zakotvení a politické reprezentace kulturních aspektů komplikovanější. Kulturní otázky spjaté s evropskou integrací nevyvolávají zájem jednoho koherentního segmentu populace a mohou také být mobilizovány různými druhy stran / stranických rodin. Konflikt mezi „nomády“ a „usedlými“ může produkovat velmi variabilní schémata společenských protikladů a politických opozic. Obrana tradičních hodnot národní kultury bývá součástí agendy tradicionalistických nacionalistických stran (zejména v nových členských zemích posledního rozšíření EU), ale i (přinejmenším částečně) některých konzervativních formací a také populistických stran nové pravice. Tento aspekt částečně zohledňují tak rozdílné strany jako Právo a spravedlnost, britští konzervativci, ODS nebo FPÖ. Nesmíme pustit ze zřetele ani možnost vzájemného posilování ekonomického i kulturního aspektu evropské tematiky. Do důsledku vzato, *pouze tam*, kde dojde k tomuto prolnutí (které může být ještě obohaceno teritoriálními aspekty), lze hovořit o potenciálu ke vzniku plnohodnotné „evropské“ konfliktní linie. Izolované aspekty teritoriální a funkcionální dimenze mohou být částečně absorbovány do stávající struktury národních konfliktních linií.

¹⁵ Zajímavou případovou studii věnující se recepci evropské roviny waleskou stranou Plaid Cymru představuje text Alana Sandryho [Sandry 2005].

4. Podmínky formování „evropské“ konfliktní linie

Jak je tomu s aktivním přístupem samotných stranických aktérů? Výzkum Garyho Markse a Carole Wilsonové [Marks, Wilson 2000] prováděný na stranických rodinách v zemích původní evropské patnáctky ukázal, že řada stran se snaží spíše integrovat jednotlivé komponenty evropské problematiky do již existujících ideologických, programatických a mobilizačních schémat. Nové téma však poskytuje některým stranám, zejména z okrajů stranického systému, možnost nové profilace v oblasti, která není „obsazena“ některou z existujících stran.

Stejně tak jsme mnohdy svědky situace, kdy dochází ke konfliktu generovanému evropskou integrací a postoji k ní *uvnitř* politických stran. Příkladem může být nejen konflikt stranických elit uvnitř britské Konzervativní strany, ale např. také silná diskrepance mezi mírně euroskeptickými postoji významné části stranické elity a rozhodně proevropskými postoji většiny elektorátu české Občanské demokratické strany.

Konfliktní linie jsou ovšem přenášeny do stranického systému zejména stranami, jež stojí v opozici vůči etablované elitě, kterou je v našem případě Evropská unie samotná. To je důvod, proč se evropské otázky v rámci procesu volební mobilizace častěji ujímají anti-evropské či euroskeptické formace různé provenience (například švédská Červnová kandidátka).

Kombinace perspektivy struktury konfliktní linie „shora“ i „zdola“ a funkcionální i teritoriální dimenze, v níž se může projevovat, vedou k definování následujících obecných podmínek, které by umožnily strukturaci „evropské“ konfliktní linie.

(1) Musejí být přítomny strany, které aktivně mobilizují voliče prostřednictvím tematiky spjaté s evropskou integrací. Tato tematika nemusí být exkluzivním tématem dané strany (jako u některých euroskeptických uskupení typu UKIP). Strany se mohou profilovat i na jiných tématech, ovšem evropská otázka musí být jedním z klíčových zdrojů jejich identity (např. švédská Vänsterpartiet). Takoví aktéři jednak vnášejí aktivně evropskou tematiku do volebního soupeření, jednak mohou napomáhat hledání voličských vazeb (*alignments*) pro občany, jejichž politická identita je (kladně či záporně) spjata s evropskou integrací. To lze zkoumat například obsahovou analýzou programů nebo obsahovou analýzou voličských kampaní.

(2) Uvnitř voličské obce musí být patrná re-strukturační na základě výsledků integračního procesu vytvářející specifické segmenty populace. Není podstatné, zda tyto segmenty vědomě chápou svou identitu jako odvozenou od vlivu evropské integrace, ale je podstatné, aby byla potvrzena elementární stabilita této segmentace a aby byly pečlivě odlišeny zdroje skupinové identity pocházející z evropské integrace od zdrojů jiných. Je nezbytné začít zkoumat voliče a jejich rozhodování také podle toho, zda se nevytvářejí stabilnější vzorce voličské podpory na základě evropských témat.

Tyto dvě podmínky jsou nezbytné k tomu, aby bylo možno hovořit o vzniku *politické* evropské konfliktní linie. Následující dva kroky jsou důležité z hlediska

posouzení stabilizace politické (či *sociální*) evropské konfliktní linie a její relevance ve vztahu k ostatním konfliktním liniím strukturujícím stranický systém.

(3) Teprve v momentu, kdy existují výše zmíněné skupiny populace a kdy se jejich potřeba reprezentace „protne“ s mobilizační aktivitou stran operujících primárně na ose generované „evropskou“ tematikou, můžeme hovořit o přítomnosti strukturního, normativního i organizačního komponentu a tím o vytvoření „evropské“ konfliktní linie. Výzkum v této oblasti musí být zaměřen na kombinaci politologických a sociologických postupů, které napomohou zjistit politickou a sociální stratifikaci společnosti a dát ji do souvislosti s podobou stranického systému.

(4) Taková konfliktní linie se stává politicky relevantní, pokud je společenský segment dostatečně profilovaný a početná a politická strana, která jej reprezentuje, splňuje klasická kritéria stranické relevance. Poté se otevírá možnost, aby taková strana (strany) přinejmenším částečně narušila jednorozměrný charakter stranické soutěže a voličských vazeb strukturovaných primárně socioekonomickou konfliktní linií.¹⁶ Zde je možno odkázat na klasická kritéria relevance politické strany, která stanovil Giovanni Sartori a která předpokládají, že strana má buď koaliční, nebo silný opoziční potenciál [Sartori 2005: 125–130].

5. Závěr

Cílem tohoto příspěvku bylo diskutovat potenciál témat spjatých s evropskou integrací vytvářet specifickou konfliktní linii ovlivňující fungování stran a stranických systémů na domácí úrovni. Vzhledem k potřebě nalezení adekvátního konceptu konfliktních linií byla diskutována problematika vývoje konceptu od původního Rokkanova textu tak, aby odpovídal měnícím se sociálním i politickým podmínkám „post-rokkanovského“ světa. Jako optimální bylo zvoleno „úzké“ pojetí konfliktních linií navazující na pojetí Stefana Bartoliniho a Petera Maira, které se pohybuje mezi politickým a sociálním chápáním konfliktních linií, aniž by explicitně preferovalo jedno z nich. Na základě kombinace aktivního přístupu stran ke strukturování voličské obce a vlivu struktury a segmentace společnosti pak byly vytyčeny teoretické předpoklady vzniku a úspěšného etablování se „evropské“ konfliktní linie ovlivňující stranické systémy členských zemí Evropské unie. *Pouze kombinace silné (relevantní) politické strany, která se profiluje na základě „evropské“ tematiky a dostatečně stabilního voličského segmentu, může vést k vytvoření významné politické (či dokonce sociální) konfliktní linie.*

Interdisciplinární výzkum „evropské“ konfliktní linie kombinující sociologické, politologické, ale i historické přístupy může přinést zajímavé výsledky.

¹⁶ V některých post-komunistických zemích poslední vlny rozšiřování nemusí být socioekonomická konfliktní linie dominantní, nebo může být její dominance narušována přítomností dalších silných konfliktních linií. To platí např. pro Slovensko či Polsko [srov. Hloušek, Kopeček 2005: 3–8].

Spíše negativní odpověď na otázku, zda je taková konfliktní linie přítomna již v současných evropských stranických systémech, by přitom neměla znamenat ukončení debaty na toto téma. Konfliktní linie jsou produktem dlouhodobého historického vývoje a proces evropské integrace započal před zhruba půl stoletím. Metodologická skepse je rozhodně na místě, pesimismus ovšem nikoliv.

VÍT HLOUŠEK (1977) je zástupcem ředitele Mezinárodního politologického ústavu Masarykovy univerzity a odborným asistentem Katedry mezinárodních vztahů a evropských studií a Institutu pro srovnávací politologický výzkum Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Odborně se zaměřuje na problematiku komparativní politologie, zejména na srovnávání politických a stranických systémů evropských zemí, na výzkum soudobých dějin a na problematiku utváření a vývoje moderní masové politiky ve střední Evropě.

Literatura

- Bartolini, Stefano. 2000a. „National cleavage structures and the integration issue dimension.“ [on-line] Příspěvek přednesený na kolokviu *L'intégration européenne: entre émergence institutionnelle et recomposition de l'Etat*. Paříž, 26.–27. 5. 2000. Paříž: CERI-Sciences Po-CNRS [cit. 22. 5. 2006].
Dostupné z: <<http://www.ceri-sciencespo.com/archive/mai00/artsb.pdf>>.
- Bartolini, Stefano. 2000b. *The Political Mobilization of the European Left, 1860–1980: The Class Cleavage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartolini, Stefano. 2004. „Cleavages.“ [on-line] Paper prepared for *Workshop on the analysis of political cleavages and party competition*. Durham, 2.–3. 4. 2004. Durham, NC: Duke University, Dept. of Political Science [cit. 27. 7. 2006].
Dostupné z: <<http://www.duke.edu/~skj3/2004PCC/bartolini.pdf>>.
- Bartolini, Stefano. 2005. *Restructuring Europe: Centre formation, system building and political structuring between the nation-state and the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Bartolini, Stefano. 2006. „A Comparative Political Approach to the EU Formation.“ *Arena Working Paper* [on-line] (4) [cit. 26. 7. 2006]. Oslo: Centre for European Studies, University of Oslo. Dostupné z: <http://www.arena.uio.no/events/seminarpapers/2006/Bartolini_Jan06.pdf>.
- Bartolini, Stefano, Peter Mair. 1990. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates, 1885–1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Batory, Agnes, Nick Sitter. 2004. „Cleavages, competition and coalition-building: Agrarian parties and the European question in Western and East Central Europe.“ *European Journal of Political Research* 43 (4): 523–546.
- Caramani, Daniele. 2005a. „Electoral Challenge in a Multi-Level Arena: Party Competition Between National and European Elections, 1970s–2000s.“ [on-line] Příspěvek přednesený na konferenci *New Challenges for Political Parties and Representations*. Ann Arbor, 6.–7. 5. 2005. Ann Arbor: The University of Michigan [cit. 7. 8. 2006]. Dostupné z: <<http://www.umich.edu/~iinet/euc/PDFs/2005%20Papers/Caramani.pdf>>.

- Caramani, Daniele. 2005b. „The Formation of National Party Systems in Europe: A Comparative-Historical Analysis.“ *Scandinavian Political Studies* 28 (4): 295–322.
- Dalton, Russell J. 1988. *Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*. Chatham: Chatham House Publishers.
- Dogan, Mattei. 2001. „Class, religion, party: Triple decline of electoral cleavages in Western Europe.“ Pp. 93–114 in L. Karvonen, S. Kuhnle (eds.). *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London, New York: Routledge.
- Farrell, David M. 2005. „Campaign Modernization and the West European Party.“ Pp. 63–83 in K. R. Luther, F. Müller-Rommel (eds.). *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Fiala, Petr. 2006. „Religion and European Politics.“ [on-line] Příspěvek přednesený na 20th IPSA World Congress, Section SS01.516. Fukuoka, 9.–13. 7. 2006. Brno: Institut pro srovnávací politologický výzkum FSS MU [cit. 27. 7. 2006]. Dostupné z: <<http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/fukuoka/Fiala.pdf>>
- Fiala, Petr, Maxmilián Strmiska. 1998. *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.
- Flora, Peter. 1999. „Introduction and Interpretation“. Pp. 191 in P. Flora, S. Kuhnle, D. Urwin (eds.). *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*. Oxford: Oxford University Press.
- Heidar, Knut. 2003. „Parties and Cleavages in the European Political Space.“ *Arena Working Paper* [on-line] 7 (3) [cit. 26. 7. 2006]. Oslo: Centre for European Studies, University of Oslo. Dostupné z: <http://www.arena.uio.no/publications/working-papers2003/papers/03_07.xml>.
- Hloušek, Vít. 2002. „Koncept konfliktních linií v západní politické vědě a jeho proměny.“ *Politologický časopis* 9 (4): 398–414.
- Hloušek, Vít, Lubomír Kopeček. 2004. *Konfliktní demokracie. Moderní masová politika ve střední Evropě*. Brno: IIPS.
- Hloušek, Vít, Lubomír Kopeček. 2005. „Cleavages in Contemporary Czech and Slovak Politics: between Persistence and Change.“ [on-line] Příspěvek přednesený na 3rd ECPR General Conference. Budapešť, 8.–10. 9. 2005. Essex: ECPR, University of Essex [cit. 22. 5. 2006]. Dostupné z: <<http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/budapest/papers/30/10/Hlousek.pdf>>.
- Inglehart, Ronald. 1971. „The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies.“ *The American Political Science Review* 65 (4): 991–1017.
- Inglehart, Ronald. 1981. „Post-materialism in an Environment of Insecurity.“ *The American Political Science Review* 75 (4): 880–900.
- Kaniok, Petr. 2005. „Měkký a tvrdý euroskepticismus: dva projevy téhož?“ *Politologický časopis* 12 (2): 152–163.
- Klíma, Michal. 1998. *Volby a politické strany v moderních demokraciích*. Praha: Radix.
- Kriesi, Hanspeter. 1998. „The transformation of cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan lecture.“ *European Journal of Political Research* 33 (2): 165–185.
- Kriesi, Hanspeter. 2003. „The Transformation of the National Political Space in a Globalizing World.“ Pp. 195–209 in P. Ibarra (ed.). *Social Movements and Democracy*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Kriesi, Hanspeter. 2005. „The mobilization of the political potentials linked to European integration by national political parties.“ [on-line] Příspěvek přednesený na Conference on „Euroscepticism“. Amsterdam, 1.–2. 6. 2005. Chapel Hill, N.C.: Center for European Studies [cit. 31. 7. 2006]. Dostupné z: <<http://www.unc.edu/depts/europe/conferences/euroscepticism/papers/kriesi.pdf>>.

- Kriesi, Hanspeter, Romain Lachat. 2004. „Globalization and the transformation of the national political space: Switzerland and France compared.“ [on-line] Příspěvek přednesený na *Workshop on the analysis of political cleavages and party competition*. Durham, 2.–3. 4. 2004. Durham, N.C.: Duke University, Dept. of Political Science [cit. 27. 7. 2006]. Dostupné z: <<http://www.duke.edu/~skj3/2004PCC/kriesi-lachat.pdf>>.
- Ladrech, Robert. 2002. „Europeanization and Political Parties: Towards a Framework for Analysis.“ *Party Politics* 8 (4): 389–403.
- Ladrech, Robert. 2005. „The Europeanization of Interest Groups and Political Parties.“ Pp. 317–337 in S. Bulmer, C. Lequesne (eds.). *The Member States of the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Lane, Jan-Erik, Svante Ersson. 1997. „Parties and Voters: What Creates the Ties?“ *Scandinavian Political Studies* 20 (2): 179–196.
- Lijphart, Arend. 1990. „Dimensions of Ideology in European Party Systems.“ Pp. 253–265 in P. Mair (ed.). *The West European Party Systems*. Oxford: Oxford University Press.
- Lipset, Seymour Martin, Stein Rokkan. 1967. „Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments.“ Pp. 1–64 in S. M. Lipset, S. Rokkan (eds.). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspective*. New York: The Free Press.
- Mair, Peter. 2000. „The Limited Impact of Europe on National Party Systems.“ *West European Politics* 23 (4): 27–51.
- Mair, Peter. 2001. „The Freezing Hypothesis: An Evaluation.“ Pp. 27–44 in L. Karvonen, S. Kuhnle (eds.). *Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London, New York: Routledge.
- Marks, Gary, Carole J. Wilson. 2000. „The Past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration.“ *British Journal of Political Science* 30 (3): 433–459.
- Novák, Miroslav. 1997. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Pappi, Franz Urban. 1992. „Konfliktlinien.“ Pp. 191–199 in M. G. Schmidt (ed.). *Lexikon der Politik. Band 3. Die Westliche Länder*. München: C. H. Beck.
- Poguntke, Thomas. 2005. „Party Organization Linkage: Parties without Firm Social Roots?“ Pp. 43–62 in K. R. Luther, F. Müller-Rommel (eds.). *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Rokkan, Stein, Derek Urwin, Frank H. Aarebrot, Pamela Malaba, Terje Sande. 1987. *Centre-Periphery Structures in Europe: An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Frankfurt, New York: Campus.
- Römmele, Andrea. 1999. „Cleavage Structures and Party Systems in East and Central Europe.“ Pp. 1–18 in K. Lawson, A. Römmele, G. Karasimeonov (eds.). *Cleavages, Parties, and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Romania*. Westport: Praeger Publishers.
- Říchová, Blanka. 2000. *Přehled moderních politologických teorií. Empiricko-analytický přístup v soudobé politické vědě*. Praha: Portál.
- Sandry, Alan. 2005. „Out of the Frying Pan and into the Fire: Plaid Cymru's Relationship with Europe.“ [on-line] Paper presented at 3rd ECPR General Conference. Budapešť, 8.–10. 9. 2005. Essex: ECPR, University of Essex [cit. 3. 8. 2006]. Dostupné z: <<http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/generalconference/budapest/papers/30/1/Sandry.pdf>>.
- Sartori, Giovanni. 2005. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno: CDK.
- Schmitter, Philippe C. 2004. „Just What Might an Eventual Euro-Party System Look Like (With Apologies to Stein Rokkan and His Many Followers).“ [on-line] Příspěvek přednesený na *Europolity Virtual Conference „Changing Party Systems in a Deepening and Widening Europe“*. 8. 3. – 30. 4. 2004. [cit. 31. 7. 2006] Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung. Dostupné z: <<http://www.fes.de/europolity/finalversionSchmitt.PDF>>.

- Sitter, Nick. 2002a. „Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West.“ *Perspectives on European Politics and Society* 3 (3): 425–451.
- Sitter, Nick. 2002b. „Opposing Europe: Euro-Scepticism, Opposition and Party competition.“ *SEI Working Paper* [on-line] (56) [cit. 7. 8. 2006]. Brighton: SEI, University of Sussex. Dostupné z: <<http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp56.pdf>>.
- Szczerbiak, Aleks, Paul Taggart. 2003. „Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality.“ *SEI Working Paper* [on-line] (69) [cit. 7. 8. 2006]. Brighton: SEI, University of Sussex. Dostupné z: <<http://www.sussex.ac.uk/sei/documents/wp69.pdf>>.